

Venetossu ja Kiviloo lahingud 1941. aasta suvel

TOOMAS HIIO

Sõjaväe ja sõjaga on alati kaasas käinud palju dokumente. Kuni 20. sajandi esimese poole lõpuni kulus riigikaitsele suur osa riigieelarvest; riigi raha kulutamist dokumenteeriti hoolega juba Sumeri linnriikides ja dokumenteeritakse tänini. Teise maailmasõja ajal talletasid sõdivate armeede eri tasandite väejuhatused ja staabid kirjalikult oma strateegia, käsud ja korraldused, operatsioonide ja lahingute plaanid ja aruanded, laskemoona, relvastuse ja varustuse kulutamise, luuretegevuse, haavatute ja haigete eest hoolitsemise, inimkaotused ja palju muud. Kõik üksused, millel oli staap, seega reeglina alates pataljonist (kõrgematel väejuhatustel ka staabi osakonnad), pidasid sõjategevuse päevikut (sõjapäevikut), kuhu mõni päev või ka mõni nädal hiljem, kuid siiski kellaajalise täpsusega talletati üksuse tegevus, allutatud üksuste lisandumine ja ära andmine, telefonikõned ja radiogrammid ning mõnikord ilmaoludki – ilma mõju sõjapidamisele ei tohtinud alahinnata.¹ Enamasti tabeli kujul täidetud sõjapäeviku sissekanded on valdavalt asjalikud ja konkreetset, kuid vahel on mõni staabiohvitser mõnda sündmust või lahinguepisoodi ka lähemalt kirjeldanud. Mida kõrgema taseme üksus, seda rohkem oli sõjapäevikul lisasid – aruanded, tegevusülevaated, kaardid ja lahinguskeemid, telegrammide ja telefonogrammide üleskirjutused, üksuste koosseisutabelid ja skeemid jpm. Alljärgnevalt tõlgitud kaks lahinguaruannet pärinevad samuti sõjapäeviku lisade hulgast.

Sõjaväeüksuste kirjalikus asjaajamises peegeldub sõja iseloom – sõda on praktiline ja eesmärgipärane tegevus – ning loosungeid ja ideoloogiat on neis napilt või üldse mitte. Sõjaväeline juht peab tema käsutusse antud isikkoosseisu, relvade ja sõjamaterjaliga täitma talle tema ülema antud ülesande ja tegema seda maksimaalse edukusega ning võimalikult väikeste kaotustega elavjõus, relvades ja sõjamaterjalis. Selleks on vaja plaani, olukorra ja maastiku tundmist ning luureandmeid vaenlase jõudude ja relvastuse kohta, tema positsioonide asukohast ning kavatsustest, aga ka võitlusvaimust. Enamasti pole ohvitseril otsuse langetamiseks täielikku luureteavet. Vaenlane varjab oma jõude ja kavatsusi, maastik on enamasti tundmatu nagu ka vaenlase rajatud takistused raidtõketest miiniväljadeni. Üksus sõltub laskemoona,

Toomas Hiio, uurimisjuht, Eesti Mälu Instituut; direktori asetäitja teadusalal, Eesti sõjamuuseum – kindral Laidoneri muuseum, Mõisa tee 1, 74001 Viimsi, Harju maakond, toomas.hiio@esm.ee

¹ Vt nt Saksa Liiduarhiiv (BArch) RH 24-54/104, l. 3-7, Bestimmungen für die Führung von Kriegstagebüchern und Tätigkeitsberichten. Kriegstagebuch Nr. 25, Generalkommando LIV. A.K., 1.01.1944-31.01.1944.

varustuse ja toidumoona kohaleveost ning lahingu kestust pole võimalik täpselt ennustada. Palju oleneb oma üksuse või üksuste komplekteeritusest, meeste väljaõppest, vanusest, kogemusest, võitlusvaimust ja sellestki, kas nad on puhanud ja sõõnud.

Hoolimata näilisest ammendavusest ei sisalda dokumendid täit tõde. Ühelt poolt vajab väejuhatust operatsioonide plaanimiseks võimalikult täpset olukorraülevaadet, mis põhineb üksustelt saadud teabel. Teiselt poolt ei lähe aga sõjas peaaegu kunagi nii nagu plaanitud ning kaotuste või juhtimisvigade kohta peab süüdlane aru andma. Nõnda võib näiteks lahinguaruandeid teiste dokumentidega kõrvutades leida nii tahtlikke vassimisi kui ka tahtmatuid moonutusi ning sõjaväedokumentide seas on ka nende asjade klaarimise kirjavahetust. Lõpuks ei laeku kogu teave kunagi korraga. Seda peegeldavad inimkaotuste aruanded – paljud ühe või teise päeva aruandes teadmata kadunuks märgitud (sh sõjavangi langenud) mehed ilmuvad mõnikord hiljem välja või siis leitakse nende surnukehad. Kuid päevaaruanded on juba edasi saadetud kõrgemale peakorterile, kus nende põhjal on koostatud üldisem kokkuvõte, mis on omakorda veel kõrgemale peakorterile edasi saadetud. Seetõttu, kuigi Teise maailmasõja aegsed Wehrmachti aruanded esitavad kaotuste arve ühelise täpsusega, on tegu aruande koostamise hetkel olnud teabega, mis ei pruugi olla lõplik.

Punaarmee aruanded on veelgi ebatäpsemad. Harva suudab ajalugu, sealhulgas sõjaajalugu, toimunu viimse kui üksikasjani rekonstrueerida ja see ei peagi olema ajalooteaduse eesmärk.

Venetossu ja Kiviloo lahingu aruanded on pärit Saksa liiduarhiivi sõjaarhiivist Freiburgis ja jõudsid Eesti uurijate käsutusse juba paarkümmend aastat tagasi, kui Inimsusvastaste Kuritegude Uurimise Eesti Rahvusvahelise Komisjoni uurimisrühm sai tänu Saksamaa siseministeeriumi toetusele võimaluse uurida Wehrmachti Eestis võidelnud üksuste arhiive ja tellida digikoopiad paljudest dokumentidest. Tänapäeval on need koopiad Eesti Mälu Instituudi valduses. Juba kümmekond aastat saavad sõjaajaloolased veebis sirvida ka Punaarmee üksuste dokumente, mis alates 21. sajandi algusest lahti salastati ja digiteeriti. Tõsi, pole küll teada, milline oli lahtisalastamise ja digiteerimise valikuprintsiip. Sellest hoolimata on nüüd võimalik uurida ka Eestis peetud lahinguid mõlema poole dokumentide järgi, mis aitavad (sõja)ajaloolase tegelikult toimunu mõistmisele varasemast palju lähemale. Omaaegsed topograafilised kaardid² võimaldavad lahingupidamist maastikul jälgida ning väeülemate kavatsusi paremini mõista. Enamik maastikke on sõjast möödunud rohkem kui 80 aastaga tundmatuseni muutunud ning looduses lahingu silme ette manamiseks pole enam abi ka arenenud kujutlusvõimest.

Siin avaldamiseks valitud kaks raportit annavad ettekujutuse sõjapidamise dokumenteerimisest ja näitavad, milliste probleemidega Saksa sõjavägi Eestis peetud

² Asjakohane on Eesti 1: 200 000 topograafiline kaart (1935–1938), mis otsustades kohanimele valiku järgi üksuste dokumentides, näib olevat olnud Saksa sõjakaartide aluseks. Veelgi täpsem on 1: 50 000 topograafiline kaart (1935–1939). Vt Maa- ja Ruumiamet, <https://xgis.maaamet.ee/xgis2/page/app/ajalooline> (30.06.2025).

lahingute käigus kokku puutus ning milliseid järeldusi sellest tegi. Kui Venetossu lahingu ülevaade on vormistatud muu hulgas õppematerjalina – Wehrmachti jalaväele oli Punaarmee taktika metsasõjas valdkond, mille vastu võitlemise väljaõpe vajas 1941. aasta suvel täiustamist ja selleks kasutati lahingukirjeldusi –, siis Kiviloo lahingu aruanne on pigem tavaline tegevusaruanne.

Eesti (sõja)ajaloo ja kohaajaloo jaoks on mõlemad dokumendid väärtuslikud kui detailitipsed reaalarajas koostatud kirjeldused kahest sõjasündmusest Eesti pinnal.

Eesti vallutamine 1941. aastal Saksa väejuhatuse vaates

Venetossu lahingus Põhja-Tartumaal 28. juulil võitles 93. jalaväediviisi 272. jalaväerügement taganemisel piiramisrõngasse jäänud Punaarmee 11. laskurkorpuse üksustega ning Kiviloo lahingus 22. augustil purustas 61. jalaväediviisi 162. jalaväerügemendi III pataljon Lõuna-Harjumaal Punaarmee Tallinna suunas taanduvaid üksusi katma jäetud eesti hävituspataljonidest formeeritud 1. eesti kütipolgu allüksused.

Esialgu käskis väegrupi Nord ülemjuhatuse 18. armeel Eesti vallutada kahe XXVI armeekorpusse allutatud jalaväediviisiga (nr 217 ja 61), kolmanda diviisi juurdeandmine oli võimalik.³ Diviiside mobiilsed eelüksused vastavalt ooberst Wilhelm Ullerspergeri ja kindralmajor Ferdinand von Selle juhtimisel ületasid 7. juulil Eesti lõunapiiri ning tungisid üle Pärnu ja Viljandi kiiresti Tallinna ja Paldiski peale, et sundida Punaarmeed Eestit maha jätma. Suurem osa Saksa jalaväest liikus sel ajal jalgsi või raudteitsi ning Läti ja Eesti hõre teedevõrk ja vähesed raudteed ei võimaldanud põhijõude koos laskemoona ja varustusega kiiresti edasi paisata. Kolmas mobiilne lahingugrupp kindralmajor Karl Burdachi juhtimisel tungis üle Võru Tartu peale. Selle oli oma vasaku tiiva julgestamiseks moodustanud I armeekorpus, mis liikus mööda Riia-Pihkva kivitied Pihkva suunas. Eelüksuse kaugem eesmärk oli Tartu vallutamine koostöös XXVI armeekorpusse jõududega. Väegrupi Nord, mille peaülesanne oli Leningradi vallutamine, vajas Tartu Raadi lennuvälja oma Pihkva- ja Novgorodimaal tegutsevate soomusüksuste õhujulgestuseks.⁴ Burdachi lahingugrupp üle Emajõe tungida siiski ei suutnud ja XXVI armeekorpusse lääne poolt Tartu peale saadetud üksuse peatas Punaarmee juba Võisiku lähisel.⁵ Lisaks Punaarmee visale vastupanule kammitises sakslasi Eestis ka napp õhutoetus. Lennukeid oli liiga vähe ja Leningradi suunal oli lennuväe prioriteediks soomusüksuste katmine õhust. Eesti jaoks lennukeid ei jätkunud ning kui neid oleks ka rohkem olnud, poleks enne Pärnu lennuvälja vallutamist ja julgestamist juuli keskel hävituslennukite lennukaugusest piisanud.⁶ Punaarmeed toetas Eestis Balti laevastiku rohkearvuline lennuvägi, sealhulgas pommitajad. Sakslased kandsid juulis ja augustis õhurünnakutes suuri kaotusi.

³ BArch RH 19-III 767, l. 65, KTB Nord, 6.07.1941, 16.20.

⁴ Samas, l. 66. KTB Nord, 7.07.1941, 11.20.

⁵ BArch 24-26/62, l. 48, 50, 54, KTB XXVI A. K., 10.07.1941, 10.10, 11.07.1941, 09.30, 12.07.1941, 19.00.

⁶ BArch RH 19-III 767, l. 81, KTB Nord, 9.07.1941, 20.00, 23.45.

Saksa väejuhatuse esialgsest plaanist asja ei saanud. Eelüksuste edasiliikumise peatasid Märjamaa ümbruses Punaarmee 16. laskurdiviis ja Põhja-Viljandimaal 22. NKVD laskurdiviis ning Leedust ja Lätist Eestisse taganenud 8. armee 10. ja 11. laskurcorpuse neli laskurdiviisi seadsid end Põhja-Pärnumaa – Võrtsjärve – Suure Emajõe joonel uuesti lahingukorda.⁷ Tallinna ja Paldiski mereväebaase ning Lääne-Eesti saari kaitsesid Balti laevastiku juhatusele allutatud mereväelaste ja punaarmeeaste üksused. Venemaalt saadeti lisaks veel kaks laskurdiviisi. NKVD üksused ning „partei- ja Nõukogude aktiivi liikmetest“ formeeritud hävituspataljonid julgestasid tagalat ja sundevakueerimist ning võitlesid metsavendadega.

Alates juuli keskpaigast saatis Saksa väejuhatuse Eestisse lisaks 291., 254. ja 93. jalaväediviisi ning XXXXII armeekorpuse juhatuse. Pealetungi jätkati 22. juulil Põltsamaa lähistelt ning 24. juulil jõudis 61. jalaväediviisi rekkepataljon⁸ Põhja-Tartumaal Peipsi kaldale. Kindral Burdachi lahingugrupp viidi Tartust tagasi Pihkva-maale I armeekorpuse põhijõudude juurde. Asemele toodi 93. jalaväediviis, mille üksused ületasid 24. juulil Emajõe ja sundisid 11. laskurcorpuse diviise taganema põhja poole, vastu 61. jalaväediviisi rinnet. Juuli lõpuks olid 48. ja 125. laskurdiviis Põhja-Tartumaa metsades ja soodes kahes suures piiramisrõngas. Nende vangivõtmise või hävitamisega oli tagalajulgestuseks määratud Saksa üksustel ja eesti Omakaitsel tegemist kuni augusti keskpaigani. Venetossu metsalahing oli üks suurematest kokkupõrgetest Põhja-Tartumaal.

Põltsamaalt Peipsini jõudnud üksused pöörasid Rakvere peale ja tungisid 7. augustil Kunda juures Soome laheni, poolitades Punaarmee 8. armee jõud kahte ossa. 291. ja 93. jalaväediviis liikusid XXVI armeekorpuse alluvuses läbi Virumaa itta, vallutasid 17. augustil Narva ja väljusid Eesti territooriumilt. Eestis juhtimise üle võtnud XXXXII armeekorpusele allutati 254., 61. ja 217. jalaväediviis ning kindralmajor Rudolf Friedrichi mobiilne lahingugrupp, mis lõpetas Tallinna operatsiooniga 20.–28. augustini Mandri-Eesti vallutamise. Põhja-Eestit ja Tallinna kaitsnud Punaarmee ja Balti laevastiku üksuste riismed evakueeriti suurte kaotuste hinnaga meritsi Kroonlinna ja Leningradi.⁹ Kivilooh lahing peeti Tallinna operatsiooni kolmandal päeval.

Alates 14. septembrist ületasid XXXXII armeekorpuse 61. ja 217. jalaväediviisid pioneeriväe kiirpaatidel ja Saksa mereväe väiksematel alustel Suure väina ning tungisid läbi Muhumaa Saaremaale. Punaarmee ja Balti laevastiku üksuste riismed alistasid Sõrves 6. oktoobril, juhtkond ja osa alamväelastest evakueeriti Hiiu- ja Hiiumaale ja Hankosse. Mõned laevad põgenesid ka Gotlandile ja Rootsi, kus interneeriti. 61. jalaväediviis vallutas Hiiumaa 12.–21. oktoobril.¹⁰ Saksa okupatsiooni ajal tähistati

⁷ BArch RH 24-26/276, I. 13–14, Das XXVI. Armeekorps im Feldzug durch die Baltenländer von 22.06.–20.08.1941.

⁸ Rekkepataljon (*Aufklärungsabteilung*), mis allus otse diviisiülemale, oli mobiilne eelüksus maakuulamiseks ja kiirrännakuteks.

⁹ BArch 24-42/10, 105–261, XXXXII. A.K. Ia: KTB Nr. 3 v. 23.04.1941–8.10.1941.

¹⁰ Vt W. Melzer. Kampf um die Baltischen Inseln 1917–1941–1944: eine Studie zur triphibischen Kampfführung. Neckargemünd: Vowinckel, 1960.

19. augustil 1966. aastal, 25 aastat pärast Kiviloo lahingut avati endisel lahingupaigal mälestusmärk (autorid Juhan Raudsepp ja Ott Kangilaski) mõni päev enne lahingut hävituspataljonide ja Tallinna töölissalkade liikmetest formeeritud 1. eesti kiitipolgu võitlejatele. Monument oli üks mitmest sel ajal püstitatust, mis pidid võimendama kuvandit Eesti NSV partei- ja Nõukogude aktiivi ennastalgavast võitlusest fašistlike röövvalutajate vastu, olgugi et nende sõjaline panus jäi tegelikult tagasihoidlikuks. Monument teisaldati 2022. aastal.

RA, ERAF.2.2.6627

21. oktoobrit Eesti vabastamise päevana, ehkki Osmussaare garnisoni evakueeris Balti laevastik alles detsembri alguses koos Hanko mereväebaasiga.

Et lahinguaruanded sisaldavad palju sõjandusspetsiifilisi termineid ja märksõnu, on vajalik üldine ülevaade Wehrmachti jalaväediviisidest. Jalaväediviise formeeriti niinimetatud lainetena ning 1941. aasta maiks oli neid 15 laines moodustatud üle 230. Eri lainete diviisid erinesid struktuuri ja relvastuse ning isikkoosseisu suuruse ja kvaliteedi poolest.¹¹ Põhiskeem oli sama: igas jalaväediviisis oli kolm jalaväerügementi ning suurtükiväerügement, rekkepataljon, tankitõrjepataljon ja pioneeriopataljon. Igas jalaväerügemendis oli 12 jalaväekompaniid, mis moodustasid kolm pataljoni (kompaniide numeratsioon rügemendis oli järgnev, st 8. kompanii oli II ja 11. kompanii III pataljonis). Lisaks oli jalaväerügemendis jalaväekahurite kompanii (nr 13) ja tankitõrjekompanii (nr 14). Kuid sageli sõiditi *ad hoc* moodustatud lahingugruppidena, kus mõne pataljoni või rügemendi ülemale allutati eri pataljonide või rügementide kompaniid ja muud üksused, nagu on näha ka avaldatavates lahinguaruannetes.

¹¹ Selle kohta vt W. Haupt. Die deutschen Infanterie-Divisionen 50–87 und 205–269: 2. bis 4. Aufstellungswelle Sommer 1939. Eggolsheim: Dörfler, 2005; W. Haupt. Die deutschen Infanterie-Divisionen: Aufstellungsjahre 1939–1945. Eggolsheim: Dörfler, 2005.

Jalaväediviisi mobiilseteks üksusteks, st kas soomukitel, ratsaüksustena või jalgratastel, olid rekkepataljon ja tankitõrjepataljon ning enamasti oli veoautodel ja roomikveokitel ka suur osa pioneeripataljonist. Suurtükiväerügemendis oli kolm 10,5 cm haubitsate divisjoni (pataljoni), igaühes 12 haubitsat, ja üks 15 cm raskehaubitsate divisjon. Nii suurtükke kui ka tagalaüksusi veeti enamasti hoburakenditega. Sõltuvalt formeerimislainest oli diviisi koosseisus ette nähtud 4000–6000 hobust, sh ratsahobused.

93. jalaväediviis (5. formeerimislaine), mille 272. rügement võitles Venetossu lahingus, oli moodustatud Jüterbogi väljaõppekeskuses Berliini lähedal 1939. aasta septembris. 5. laine jalaväediviiside rügementide jalaväekahurikompaniidel olid kahurite asemel miinipildujad ja tankitõrjekompaniide kahureid veeti hoburakendiga. Diviisi rekkepataljoni asemel oli ainult jalgrattaeskadron¹² ning kogu pioneeripataljon liikus hobujõul. Relvastus pärines 1939. aasta märtsis okupeeritud Tšehhimaa relvaladudest. Ettenähtud isikkoosseis oli 17 734 sõdurit, allohvitseri ja ohvitseri. Sõduritest 78% olid tegevteenistuselased (noored mehed, kes olid 20-aastaseks saamise kalendriaastal ajateenistusse kutsutud), 12% reservväelased (s.o 1935–1939 20-aastaselt sõjaväkke kutsutud ja ajateenistuse läbinud), 6% täiendusreservväelased (mehed, kes olid 20-aastaseks saanud aastatel 1919–1934, kui Saksamaal ei olnud ajateenistust, ja saanud pärast ajateenistuse taastamist kahe- kuni kolmekuulise lühiväljaõppe) ning 4% maakaitsevälased, kes olid sündinud 1896–1900 (Saksamaal oli sõdurite reservi vanuseülempiir 45. eluaasta, maakaitseväkke kuulusid 35–45-aastased mehed) ja enamasti võidelnud juba Esimeses maailmasõjas.¹³ Diviis oli olnud Prantsusmaal okupatsiooniväeks ja koondati Ida-Preisimaale 1941. aasta juulis. Diviisi rügementide numbrid olid 270, 271 ja 272 ning suurtükiväerügement, pioneeripataljon, tankitõrjepataljon ja jalgrattaeskadron kandsid numbrit 193.

61. jalaväediviis formeeriti 2. laine diviisina 1939. aasta augustis Insterburgis Ida-Preisimaal. Selle ettenähtud isikkoosseis oli 15 273 meest, kuid erinevalt 93. diviisist oli ta alates 22. juunist Ida-Preisimaa piirilt Eestini tunginud ja kaotusi kandnud.¹⁴ Formeerimise ajal olid 2. laine diviiside sõduritest 6% tegevteenistuselased, 83% reservväelased, 8% täiendusreservväelased ja 3% maakaitsevälased. Selle diviisi rekkepataljonis oli ratsaeskadron, jalgrattaeskadron ja soomukitega

¹² Esimese maailmasõja ajal olid rekkepataljoniga samasuguse funktsiooniga üksused veel ratsaväeüksused, mistõttu rekkepataljoni kompaniisid nimetati eskadronideks.

¹³ Selle kohta vt Wehrgesetz, 21. Mai 1935, § 8–11. – Reichsgesetzblatt I, 52, lk 610; Erlaß des Führers und Reichskanzlers über die Dauer der aktiven Dienstpflicht in der Wehrmacht, 22. Mai 1935. – Reichsgesetzblatt I, 52, lk 614; Erlaß des Führers und Reichskanzlers über die Dauer der aktiven Dienstpflicht in der Wehrmacht, 24. August 1936. – Reichsgesetzblatt I, 80, lk 706.

¹⁴ 61. jalaväediviisi kaotused 22. juunist 15. augustini 1941 olid 836 langenut, 2418 haavatut ja 150 teadmata kadunut. 93. jalaväediviisi kaotas 22. juunist kuni 31. juulini 1941 (s.t koos Venetossu lahingu kaotustega) 152 langenut, 275 haavatut ja 39 teadmata kadunut (BArch RH 19 III-507, I. 121, 136, Verluste der Divisionen der 18. Armee in der Zeit vom 22.6.–31.7.41; Verluste bei den Divisionen der 18. Armee in der Zeit vom 1.8.1941 – 15.8.1941). Tuleb arvestada, et teadmata arv kergelt haavatuid oli lahingute ajaks juba oma üksusesse naasnud, samuti oli 61. jalaväediviisi saanud täiendust.

raskeeskadron ning mõned jalaväekompaniid oli jalgratastel. 61. jalaväediviis oli kõige tugevam 1941. aasta suvel Eestis võidelnud diviis, mille sõdurite enamik oli parimas eas, 22–27-aastased. Seegi diviis oli olnud Prantsusmaal (Bretagne'is) okupatsiooniväeks, enne kui 1941. aasta jaanuaris Ida-Preisimaale toodi. Diviisi rügementide numbrid olid 151, 162 ja 176. Suurtükiväerügemendi, tankitõrjepataljoni, pioneeripataljoni ja rekkepataljoni number oli 161.

Metsalahing Venetossu juures 28. juulil 1941¹⁵

28. juulil 1941 sai 272. jalaväerügement ülesandeks lõplikult vaenlasest puhastada suur metsaala Omedu juures Peipsi järve läänekaldal. Selleks paigutati Perametsa – Omedu jõe joonele suunaga kirdesse kaks lahingugruppi: major dr Ifferti juhtimisel (10., 1. ja 2. kompanii) paremal ning kapten Wolfi juhtimisel (5. ja 7. kompanii) vasakul tiival. Et takistada venelasi lõunasse läbi murdmast, julgestas 6. kompanii koos 12. kompanii ühe rühmaga (Perametsas) paremat tiiba joonel Jurka-Venetossu.¹⁶ Kirdesse liikuvad kompaniid pidid vaenlase suruma vastu 3. kompaniid, mis oli positsioonidel Annuka-Rinnveti¹⁷ joonel suunaga läände. 9. kompanii koos 193. pioneeripataljoni ühe rühma ja 193. tankitõrjepataljoni rühmaga julgestas Omedu piirkonda, et vältida venelaste uusi väljamurdekatsed põhja suunas.

Kell 5.30 alanud liikumine takerdus kell 10.30, sest 403. jalgrattapataljoni¹⁸ (Omedu-Kasepää)¹⁹ teatel liikus vastane veel endiselt lääne suunas ja sisenes seega piiramisrõngasse.

Ifferti pataljon oli kella 12.00-ks ilma vaenlasega kokku puutumata ühe kilomeetri, Wolfi pataljon aga – vasakul tiival vaenlasega kokku puutudes – umbes 800 m sügavusele metsa tunginud. Kell 13.00 oli Ifferti pataljonil esimene kokkupuude vaenlasega. Teatati raskest maastikust, mis edasiliikumist aeglustas. Vaenlast suudeti ainult aegamööda tagasi tõrjuda. Pataljonile olid suurteks väljakutseteks nii tihe mets, lämmatav kuumus ja raskused sidepidamisel kui ka napp laskeala.

Wolfi pataljoni edasiliikumine takerdus eriti vasakul tiival, sest 2. ja 5. kompanii kaotasid omavahelise kokkupuute. Mõlema pataljoni liikumist raskendas veelgi vajadus

¹⁵ BArch RH 26-93/90, lk 33–36, Nr. 1. Waldgefecht bei Venetossu am 28. Juli 1941 (XXVI armeekorpuse sõjapäeviku ilma allkirja ja daatumita lisa).

¹⁶ Venetossu talu asus Tossumetsa idaserval Omedu-Kallaste vana maantee ääres umbes 2 km Omedust lõuna pool, tänapäeval Piibumäe külas. Talu on hävinud. Jurka talu samas külas on Kivioja (sel ajal kandis nime Verioja) paremal kaldal Venetossust umbes 500 m edelas.

¹⁷ Annuka talu on Omedu külas Ninametsast lõunas. Rinnveti-nimelist kohta pole ei tänapäeva ega ka 1930. aastate kaartidel. Oletatavasti oli see Ruuveli (Roovälja) Annukast umbes kilomeetri kaugusel loodes Peipsi järve ääres.

¹⁸ Üksik-jalgrattapataljonid kuulusid mobiilsete üksuste (*schnelle Truppen*) relvaliiki ja olid enamasti kõrgematele väejuhatustele allutatud (nn *Heerestruppe*). 1941. aastal võitlesid Eestis 18. armee 402. ja 403. jalgrattapataljon. Viimases oli kolm jalgrattakompaniid ja motoriseeritud raskekompanii. Pataljon oli formeeritud Austrias ja selle ülem oli major Ludwig Delle Karth (snd 1905).

¹⁹ 403. jalgrattapataljon julgestas umbes 4 km pikkust rannamaanteed lõiku Omedust Kasepääni.

hoolitseda haavatute eest. Neid tuli läbipääsmatus, osaliselt soostunud võsas kaasa vedada.

Kell 14.30 oli Wolffi pataljon 800 m Omedust läänes. Seni oli võetud 80 vangi; puude otsas varitsevad täpsuskütid tegid operatsiooni erakordselt keeruliseks, mistõttu Wolffi pataljon teatas umbes kell 14.38, et ei jõua metsa kirdeservale varem kui kahe tunni pärast. Ifferti pataljon peatus, sest oli kaotanud kontakti osa oma allüksustega, ja hakkas alles kell 14.40 uuesti edasi liikuma. Kell 15.45 polnud Ifferti pataljoni ja 5. kompanii ehk siis Wolffi pataljoni kokkupuude ikka veel taastatud. Kella 16.50 paiku jõudis Ifferti pataljon metsa keskele.

Rünnaku jätkudes kandis 1. kompanii raskeid kaotusi. Ta liikus Perametsa²⁰ peale, s.o tagasi naaberpataljoni suunas, kus asus kaitsesse rindega põhja ja itta. 18.30 teatas Ifferti pataljon vaenlase tugevast vastupanust ka kahele ülejäänud kompaniile. Pataljon palus toetust ja 3. pataljoni kohest liikuma hakkamist Venetossust.

18.45 saabus diviisiülem²¹ rügemendi ettenihutatud komandopunkti Ruuvelis. Pärast nõupidamist rügemendiülemaga²² sai 3. kompanii ülesande Jurka-Venetossu joonelt metsa tungida. 6. kompanii võttis nüüd üle ka 3. kompanii löigu. Kell 19.00 saabus veoautodele laaditud 193. jalgrattaeskadron uue rügemendireservina rügemendi komandopunkti juurde. 11. kompanii, mis oli keskpäevaks Ranna külla²³ jõudnud, toodi 3. kompaniile tugevduseks.

Wolffi pataljon jõudis kell 19.35 metsa põhjaserva. Et 5. kompanii ala ees oli vaatlust mittevõimaldav võsa ja vaenlane osutas seal veel vastupanu, kaldus 7. kompanii [5. kompanii toetamiseks] paremale. See ei olnud kooskõlas rügemendiülemaga kavatsusega, kuid seda ei saanud ka enam takistada. Mõlemad kompaniid sattusid raskesse metsalahingusse ja kaotasid omavahelise kontakti. Mõned 7. kompanii allüksused sattusid 5. kompanii löigu ette, mistõttu relvi ei saadud täies mahus rakendada. Seetõttu tekkis Wolffi pataljoni juures korraks kriitiline olukord. Et üksused korda seada ja taastada kindel juhtimine, tuli pataljon kell 19.45 Omedusse tagasi ja asus seal kaitsesse.

Umbes kell 20.00 jõudsid 1. kompanii, mis vahepeal oli uuesti liikuma hakanud, ja 10. kompanii Venetossu juures metsaservale.

Umbes kell 20.27 jõudis Wolffi pataljoni juurde üks 10. kompanii jagu (koos vangidega), mis oli kaotanud ühenduse oma kompaniiga. Nad teatasid, et kompaniiülem ja üks rühmaülem on langenud.

²⁰ Perametsa on Venetossust umbes 5–6 km ida pool.

²¹ Pioneeriväekindral Otto Tiemann (1890–1942).

²² Ooberst Theodor Kretschmer (1888–1941) oli 272. jalaväerügemendi ülemaks määratud 1941. aasta kevadel. Ta langes pärast Narva vallutamist Narvataguses Zaretšjes koos rügemendi III pataljoni ülemaga kapten Joachim Betkega ning ülendati postuumselt kindralmajoriks. BArch RH 19 III-507, S. 117v, Armeeoberkommando 18, Verlustmeldungen vom 18. August 1941; isikuandmed on täpsustatud Saksa Sõjahaudade Hoolde Liidu andmekogu Gräbersuche-Online (<https://www.volksbund.de/erinnern-gedenken/graebersuche-online>) järgi.

²³ Ranna küla on Omedust piki järveäärset maanteed 7–8 km kagus.

Varsti pärast seda teatas Wolfi pataljon, et olukord on klaarunud. Ta oli saavutanud Omedu juures kontakti III pataljoniga.

III pataljon (9. ja 11. kompanii) seadis end kella 21.00-ks Kasepää-Ruskavere tee ääres kaitseesse, toetudes vasakul tiival 403. jalgrattapataljoni 3. kompaniile.

Kella 21.35 paiku saabusid 1., 2. ja 10. kompanii osad koos vangidega rügemendi komandopunkti juurde.

1. ja 2. kompanii, mis olid metsa läänest itta läbi murdnud, võtsid Ruuveli juures üle suurtükiväe julgestamise. 10. kompanii viidi III pataljoni juurde. 5. ja 7. kompanii julgestasid Omedu juures jõeületuskohta. Sinna paigutati kell 24.00 ka rügemendi komandopunkt.

Pilt selgus öö jooksul. Soostunud alade, võsastunud maastiku ja väga tiheda metsa tõttu, mis ei võimaldanud ülevaadet olukorrast, olid pataljonid sunnitud pidama metsalahinguid ning allüksused segunesid omavahel. Raskendatud tulejuhtimise ja lahingute tõttu kahel rindel, mille põhjustas lünk 2. ja 5. kompanii vahel, lõi olukorra, kus üksikud allüksused sattusid oma tulle.

Venelaste komme avada tuli väga lühikeselt vahemaalt (kuni 5 m), mis oli meile harjumatu, viis esialgu segadusse. Kuid üksused kohanesid üsna kiiresti vastase salakavala võitlusviisiga.

Vastane kandis suuri kaotusi langenute ja haavatutena. Võeti 878 vangi. Kuid meie kaotused polnud samuti väikesed: langesid neli ohvitseri²⁴ ning 25 allohvitseri ja sõdurit, kolm ohvitseri ning 47 allohvitseri ja sõdurit said haavata. Peale selle jäid 26 meest kadunuks. Mõned neist tuvastati hiljem langenutena, valdav osa aga naasis üksuse juurde.

Kiviloo lahing

162. jalaväerügemendi III pataljoni ülem Pataljoni komandopunkt, 23.8.1941

Aruanne 22.8.1941 lahingust²⁵

Olukord: 176. jalaväerügement on lahingus tugeva vaenlasega ja kindlustunud Perila teeristi idaservas.

Ülesanne: Diviisi staabi otsealluvuses tegutsev 162. jalaväerügemendi tugevdatud²⁶ III pataljon liigub Kiviloo koolimaja [Kool, Mr.]²⁷ juurest üle Sõerde, Nipi²⁸ ja Rätla,

²⁴ Leitnandid Walter Knief (snd 1914) I pataljoni staabist, 9. kompanii ülem Fritz Tänzler (snd 1904), 10. kompanii rühmaülem Hermann Zeuch (snd 1914) ja 10. kompanii ülem Siegfried Besser (snd 1915). Kõik nad maeti Tartu Saksa sõjaväekalmistule. BArch RH 19 III-507, S. 147v, Armeeoberkommando 18, Verlustmeldungen vom 28.07.1941; isikuandmed on täpsustatud Saksa Sõjahaudade Hoolde Liidu andmekogu Gräbersuche-Online järgi.

²⁵ BArch RH 26-61/36, l. 846-846v, Kommandeur III/I.R. 162, Gefechtsbericht über den Einsatz am 22.8.1941, Btl. Gef. Stand, den 23.8.1941.

²⁶ Pataljoniülemale allutatud teiste üksuste allüksused või suurtükiväe- või teiste relvaliikide üksused.

²⁷ Tähis 1: 200 000 topograafilisel kaardil.

²⁸ Sõerde ja Nipi talu on Rätla küla lõunaserval.

jõuab Kruusamäe²⁹ juures maanteeeni ning ründab sel viisil vaenlase tiiba ja tagalat, mis viib 176. jalaväerügemendi vastas seisva vaenlase kaitse kokkuvarisemiseni.

162. jalaväerügemendi III pataljoniga on määratud koostööd tegema 161. suurtükiväerügemendi II divisjon ilma ühe patareita³⁰ – patareiülemad liiguvad koos pataljoniga – ja vajaduse korral ka 161. suurtükiväerügemendi IV divisjon.³¹ Diviis annab traat- ja raadioside.

Elluviimine: 13.30 käskude andmine Kooli veski juures,³² mis on suurtükitule all.

161. rekkepataljoni³³ maakuulajate salk on teavitanud Sõerde juures kindlustunud vastasest. 9. kompanii lahingurekkeüksus – üks rühm, raskekuulipildujajagu, raske-miinipildujajagu ja üks pioneeri-rekkeüksus – saadetakse kell 14.00 üle Sõerde Kruusamäe peale ülesandega nõrk vastane tagasi lüüa, tugevama vaenlase puhul aga kindlaks teha tugevus, relvad ja paiknemine.

Kell 14.40 hakkas pataljon liikuma. 15.00 teatas reke: Kulliniidus³⁴ vaenlast pole! Pataljoniülem koos üksuse avangardiga liikus kohe vaenlasest vabastatud Sõerdesse, kus pataljon peatus, et rekkeüksus saaks tagasi tõmbuda. Enne kella 16.00 teatas rekkeüksus Nipist ida pool kaevunud tugevast vastasest. Meie üksusi vaenlane ei märganud.

Nelja raskekuulipilduja, kahe kerge jalaväekahuri ja 4. patarei ettevalmistustule³⁵ järel käsib pataljoniülem 9. kompaniil rünnakule minna. Tabav tuli purustab vaenlase ja 9. kompanii edeneb hästi.

Kell 17.00 on Nipi läbitud. Oma kaotused – üks haavatu. Vastase kaotused – üle 20 langenu, viis vangi, neli kuulipildujat. Vangide sõnul on vastasel umbes 100 meest.

Kõrgendik 55³⁶ võetakse ilma lahinguta ja pärast lühikest võitlust jõutakse kella 18.25 paiku Kruusamäe juures maanteele. Siin oli tulevahetus ning sõjasaagiks saadi kolm sõiduauto, üks inimesi täis buss ja kolm veoauto. Kogu liiklus tõkestati, meeskonnad lasti maha.

²⁹ Tänapäeval Kruusimäe talu Perila külas Rätla tee ja Aruvalla-Jägala tee ristmikul.

³⁰ Jalaväediviisi suurtükiväerügemendi kergedivisjonis oli kolm patareid à nelja 10,5 cm välihaubitsaga (kerge välihaubitsa mürsu kaal oli u 15 kg, laskekaugus u 10 km).

³¹ Suurtükiväerügemendi IV divisjon oli raskedivisjon, mille kolme patarei relvastuses oli à neli 15 cm välihaubitsat, mis tulistasid 43,5 kg raskuse mürsu kuni 13 km kaugusele.

³² Kiviloo kool oli siis Kiviloo mõisa valitsejamajas, mille lähedal oli vesiveski Jägala jõel.

³³ 61. jalaväediviisi 161. rekkepataljonis oli koosseisunimekirja järgi ratsaeskadron (u 120 ratsaväelast), jalgrattaeskadron (108 jalgratturit ning 13 külgkorviga mootorratast miinipildujate ja raskekuulipildujatega) ja raskeeskadron (kaks kergest kuuehobuserakendis jalaväekahurit, kolm veoki haakes tankitõrjekahurit ja kolm luuresoomukit).

³⁴ Talu Kiviloo külas Kiviloo põhja pool.

³⁵ 4. patarei oli suurtükiväerügemendi II divisjoni esimene patarei. Jalaväerügemendi jalaväekahurite kompaniil oli kuus kergest 7,5 cm ja kaks rasket 15 cm jalaväekahurit.

³⁶ 55,4 m kõrgune kungas (Kruusimägi) Kruusimäe talu juures.

Pataljoniülem otsustas vallutada silla Peningist lõuna pool³⁷ üllatusrünnakuga, mis 11. kompaniil õnnestus peaaegu ilma vaenlase vastupanuta. Kompanii moodustas 300 m sügavuse sillapea ja laskis õhku silla kaitseks rajatud kolm punkrit, kui oli tõrjunud vastase nõrga katse punkrite vallutamist takistada.

Alates kella 18.30 võeti tule alla Mätliku ja Sitsi³⁸ ümbruses kaitseesse asunud vastane. Peagi voolas ta oma positsioone maha jättes ja segadusse sattununa tagasi ning jäi kõikjal tule alla.

Märkimisväärsel osal [vastasest] õnnestus teeäärsetesse metsadesse põgeneda, sest pataljoni isikkoosseis oli liiga väike [nende jälitamiseks]. Nähti umbes 600 meest. Vastane näib olevat täiesti nõrgestatud, sest lõuna suunalt ei kostnud tema poolelt enam peaaegu üldse laske.

176. jalaväerügemendi I pataljon jõudis kohale alles enne kella 23.00. 162. jalaväerügemendi III pataljoni ülem pidi seetõttu loobuma oma kavatsusest tungida ühe tugevdatud kompaniiga kuni Peningi teeristini või isegi Unita teeristini.³⁹

Enne kella 23.00 vahetas 162. jalaväerügemendi 11. kompanii välja 176. jalaväerügemendi I pataljon.

23. augustil kammis III pataljon läbi lahinguvälja ümbruse metsad. Ainult kahes kohas Peningi lähistel kohtas 11. kompanii vaenlase nõrka vastupanu.

Vastane on hävitavalt löödud.

Sõjasaak: 1 buss (põlenud)
3 veoautot
3 sõiduautot
2 tankitõrjekahurit
3 laskemoonaveokit
1 väliköök
6 raskekuulipildujat
2 kergekuulipildujat
20 vintpüssi
umbes 300 rulli okastraati

Sõjavangid: 1 ohvitser (major)
10 allohvitseri ja sõdurit
3 naist (sanitarid)

Oma kaotused: 2 langenut
3 raskelt haavatut
4 kergelt haavatut

³⁷ Üle Silmsi oja.

³⁸ Talud Aruvalla-Jägala maantee ääres Kruusimäest lõuna pool.

³⁹ Aruvalla-Jägala maantee ja Peningi-Aruküla-Lagedi tee ristmik Tõhelgi külas.

Tunnustust väärib 4. ja 5. patarei kiire ja tabav tuli; rasked jalaväerelvad toimisid eeskujulikult nagu ikka.

Hoolimata väikesest isikkoosseisust on üksuse rünnakuhoog endine. Siiski annab väga tunda vanade heade allohvitseride puudumine.

Allkiri

/Oskar Muehlenberg/⁴⁰

Major ja pataljoniülem

Lisakommentaar

Üle Kiviloo, Perila ja Peningi kulgeb otsetee Jänedalt Piibe maanteel Raasiku raudteejaama ja teede sõlmpunkti, mille vallutamine oli tähtis. Kiviloo-Perila-Peningi maanteelõik kulges soode ja rabade vahel, mida oli kerge kaitsta ja millest oli raske läbi murda. Suured jalaväeüksused oma raskerelvadega siin tegutseda ei saanud ning sakslasi saadeti tõkestama 17. augustil Eesti hävituspataljonlastest ja Tallinna tööliskaitsesalkadest kiiruga formeeritud 1. eesti kütipolk (Tallinna Kommunistlik Kütipolk). Polgu ülem oli senine Eesti NSV hävituspataljonide operatiivgrupi ülem kapten Mihhail Pasternak ja polgukomissar eesti kommunist Feodor Okk. Töölispolgu väljaõpe ja relvastus oli puudulik, selle vähest võitlusvõimet nentis ka 10. laskurkorpuse staabiülem kindralmajor Lev Berezinski⁴¹ oma hilisemas kokkuvõttes Tallinna kaitsmisest. Pasternak ja Okk langesid pärast Kiviloo lahingut tulevahe- tuses Kalesi küla Loopere talu⁴² peremehega, kui olid läinud toiduaineid hankima.⁴³

Väike lahing, kus ründaja kaotused piirdusid kahe langenu ja seitsme haavatuga, kujundati Eesti NSV hävituspataljonide ennastsalgava võitluse kangelaslooks, milles ülekaaluka vaenlase survele taganema sunnitud hävituspataljonlased hävitasid Kiviloo lahingus kümnete kaupa fašistlikke röövullutajaid. Lahingu 25. aastapäeva eel, 19. augustil 1966 avati selle mälestuseks Juhan Raudsepa ja Ott Kangilaski kujun- datud mälestusmärk, mis 2022. aasta suvel valitsuse korraldusel ära viidi.⁴⁴

⁴⁰ Major Oskar Muehlenberg (sünd 1892) langes 1941. aasta detsembris Volhovi rindel Tšudovo lähedal ja ülendati postuumselt ooberstleitnandiks. Ta maeti Riia Saksa sõjaväekalmistule (Riga Ost). Saksa Sõjahaudade Hoolde Liidu andmekogu Gräbersuche-Online (<https://www.volksbund.de/erinnern-gedenken/graebersuche-online>).

⁴¹ Vene Kaitseministeeriumi Keskariiv (ИАМО), f. 217, n. 1221, s. 226, l. 10-11 (kasutatud veebilehel <https://pamyat-naroda.ru/documents/>), Kratkoe opisanie hoda boevyx dejstvij 10 sk, 28.08.1941.

⁴² Linnulennult 1,3 km Unita teeristist läänes. Siis Kalesi, tänapäeval Tõhelgi küla koosseisus.

⁴³ L. Tarand. Mälestused. Tallinn, 2006, lk 239-241.

⁴⁴ Sovetlik ajalookäsitlus nimetas Kiviloo lahinguks sündmusi 20.-23. augustil 1941. Vt I. Paul. Boevoy put' Ėstonskogo narodnogo opolčeniya. – Tallin v ognе: sbornik vospominanij učastnikov oborony Tallina i Moonzundskogo arhipelaga 7 ijulja – 2 dekabrja 1941 goda. Tallinn: Eesti Raamat, 1970, lk 128-136 (siin lk 135-136). Vt ka 25 aastat Kiviloo lahingust. – Harju Elu, 9.08.1966, lk 2; Kodumaa ei unusta kangelasi. – Harju Elu, 23.08.1966, lk 2; Võitlus avangardis. – Punalipp, 18.10.1973, lk 2-3; artiklid Teeristil seisab sammas; Mihhail Pasternak; Feodor Okk – Harju Elu, 29.03.1980, lk 3.